

Мироненко Т.І.

ВКЛАДНА ДАРОХРАНИТЕЛЬНИЦЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ 1762 р. У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Серед сакральної металопластики та козацьких реліквій XVIII ст. чільне місце займає вкладна дарохранительниця коштом козаків Конелівського куреня Запорозької Січі Романа Шекери та його сина Василя Кукси (Мт-2329).

Вона походить із Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (1924 – 1934), де була записана в інвентарну книгу (не збереглася) під номером 1212. У 1934 – 1941 рр. перебувала на зберіганні в Київській конторі Держбанку згідно акту передачі № 33 від 28 лютого 1934 р. під № 1212¹, а у 1941 – 1946 рр. – в Державному сховищі СРСР (Гохран), звідкіль у 1946 р. повернута до Київського історичного музею (нині НМІУ) за актом від 13 жовтня 1946 р. В серпні 1948 р. була записана до інвентарної книги речей з дорогоцінного металу з шифром «ДМ» під № 2307 без зазначення джерела надходження. У 1988 р. переведена до фондової групи «Метал» за інвентарним номером Мт-2329. Після проведеної апробації, вона у 2015 р. знову переведена до групи зберігання предметів з дорогоцінних металів під інвентарним номером РДМ-2779.

Дарохранительниця мала незадовільний стан: різні пошкодження та втрати башточки і нижньої частини навершя (мандорли). Під час її реставрації в Національному науково-дослідному реставраційному центрі України у 1997 – 1998 рр. були відтворені з пластику втрачені фрагменти (реставраційні роботи проводив художник-реставратор Голуб В.М.).

Рис. 1. Дарохранительниця. Загальний вигляд

Рис. 2. Сюжет «Ісус Христос у домовині». Деталь дарохранительниці.

Рис. 3. Медальйон «Тайна вечеря». Деталь дарохранительниці

Рис. 4. Медальйон «Покладання у гроб Ісуса Христа». Деталь дарохранительниці

Рис. 5. Мандола «Воскресіння Христове». Деталь дарохранительниці

Рис. 6. Деталь дарохранительниці з дарчим написом вкладників

Рис. 7. Декор шухлядки дарохранительниці

Рис. 8. Деталь декору дарохранительниці

Ймовірно, дарохранительниця була серед речей з дорогоцінного металу, вилучених з церков та музеїв на початку 1920-х рр., відповідно декрету ЦВК РРФСР від 23 лютого 1922 р. «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» та виданого в Україні місяцем пізніше – 8 березня аналогічного правового документу «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим»². Це припущення також підтверджується тим незадовільним станом дарохранительниці до її реставрації. Д. Щербаківський, який входив до складу Комісії по відбору та поверненню музейних цінностей, в листі надісланого в Київ до Главполітосвіти писав про долю церковних цінностей України музейного значення в Московському Держсховищі: «Речі перебувають в Гохран в напівзнищеному виді – побиті, поламані, розвинчені на свої складові частини, так що членам комісії приходиться гаяти багато часу на розшукування окремих частин старовинного потира або хреста і багато прекрасних речей залишаються на жаль лише в фрагментах»³.

Всередині 1922 р. в Москву в Держсховище (Гохран) була відправлена значна частина вилучених церковних цінностей. З метою їхнього повернення була створена спеціальна Музейна комісія по відбору та повернення в Україну мистецьких та історичних предметів пам'яток музейного значення. До її складу увійшли Д.М. Щербаківський, А.Ф. Середя (завідувач художнім відділом Першого Державного музею) та Степанова О.Ф. (представник музейно-виставкової секції Головополітосвіти із Харкова). Завдяки їхнім зусиллям було врятовано від знищення та повернуто в Україну частину найвизначніших пам'яток золотарського та сакрального мистецтва. До Києва у вересні 1922 р. було привезено 29 ящиків, а у травні 1923 р. – 4 ящики з церковними цінностями музейного значення з числа вилучених Комісією по допомозі голодуючим⁴. За свідченням Ф. Ернста у некролозі Д. Щербаківського, з Московського Гохрану вдалося привезти біля 5000 врятованих речей. Всі ці речі були передані в Перший Державний музей Києва для дослідження фахівцями. З отриманих музеєм речей був створений окремий золотарський фонд⁵. І вже знову у 1934 р. речі з дорогоцінних металів, в тому числі й культові, були передані у Київську контору Держбанку СРСР.

Дарохранительниця, гробниця – посудина, в якій зберігаються запасні напередосвячені Святі Дари – хліб і вино, які під час Літургії, Євхаристії таємничим чином перетворюються у Тіло і Кров Христову та використовуються для причащення віруючих в особливих випадках поза храмом. Таїнство Євхаристії, Святого Причастя встановлено самим Господом під час Таємної вечері зі своїми учнями, де заповів виконувати це на спомин його (Мт.26, 26-28; Мк.14, 22-24; Лк.22, 19-20; 1 Кор.14, 22-24). Відповідно до свого призначення дарохранительниця оздоблюється усталеними за церковними канонами євангельськими сюжетами, пов'язаними з Таємною вечерю, страстями та воскресінням Господнім. Вони є найсвятішими храмовими предметами і у православних знаходяться на престолі у вівтарі, а у католиків – за вівтарем⁶.

Дарохранительниця виготовлена в техніці карбування з позолоченого срібла 500 проби. Клейма відсутні, але за вкладом року 1762, її можна датувати тим же самим роком. Вона у вигляді двохярусної, в плані чотирикутної дзвіниці, увінчується мандорлою з зображенням Вознесіння Христового, встановлена на піддоні з чотирма фігурними пластинчастими ніжками, з правого боку дві висувні шухлядки з ручками-кільцями, оздоблена бароковим рослинним орнаментом, в якому переважає акант, голівками янголів та сценами на євангельські сюжети. Нижній і верхній яруси у формі чотирикутних скриньок, між якими розташований виступаючий об'ємний бордюр з рантом, декорований ложками, в центрі – пальметками, кути – листям аканта.

На передній стінці нижнього ярусу зображений сюжет «Ісус Христос у домовині», обрамлений пагонами листя аканта та чотирма трилисниками. Шухлядка прикрашена накладною пластиною декорованою рослинним орнаментом з накладною голівкою янгола.

На лицевому боці верхнього ярусу в накладному овальному медальйоні, обрамленому з боків листям аканта, зображення «Таїнної вечері». На шухлядці в накладному овальному медальйоні, обрамленого намистинами та чотирма трілисниками – сцена «Покладання у гроб Ісуса Христа». Верхній ярус закінчується чотиригранним куполом з плоским верхом, орнаментованим закрутками листя аканта та чотирма повновидими голівками янголів. По краю купола пролягає гладенький плаский рант. Купол завершує відновлена з безбарвної напівпрозорої пластмаси кругла башточка з цибулеподібною банею, над якою здійснюється мандорла «Вознесіння Христового» – ажурний овальний медальйон з зображенням у сьайві Спасителя на хмарах, який держить в правій руці пальмову гілку, а в лівій – корогву.

Задні та ліві бокові стінки, а також нижня шухлядка прикрашені однотипним рослинним орнаментом, який складається з пишного листя аканта та переплетених ламаних стрічок, доповнений намистинами та чотирипелюстковою квіткою в центрі.

Піддон опуклий, з плоским рантом, оздоблений в'юнким листям аканта та чотирма голівками янголів. По периметру верхнього краю вигравіруваний вкладний напис церковнослов'янським шрифтом: «Сия

гробниця сооружена коштом козака Сечи Запорозької куреня Конелевського Романа Шекери да сина его Василя Куксы 1762» (в написі «Конелевського» літера „В” схожа на літеру „Б”). До піддона прикріплені пластинчасті вигнуті ніжки з прорізами, які розширюючись круто закручуються на кінцях.

Виріб не позначений клеймом майстра. В XVIII ст. таврованих речей було мало, так як ще не було законодавчої системи контролю над виробами з дорогоцінного металу. Майстри, які переважно виконували речі на замовлення, рідко ставили свої клейма⁷.

Дарохранительниця виконана невідомим, ймовірно, місцевим майстром в стилі українського бароко XVIII ст. Для цього періоду в культурному золотарстві характерно наслідування архітектурних форм: дарохранительниці нерідко створювали у вигляді дзвіниць з пишним орнаментальним оздобленням, в якому панує акант, доповнений сюжетними композиціями та народними мотивами⁸.

Незважаючи на відсутність верхньої авторської деталі, гробниця має вишуканий вигляд, легкі, витримані в пропорціях форми та елементи декору. Прикрашена стриманим без надмірної пишноти орнаментом, який притаманний українському бароко та усталеними євангельськими сюжетами.

Подібний тип дарохранительниць у вигляді дзвіниць, які мали однотипні конструктивні елементи, був розповсюджений серед церковних виробів того часу. Наприклад, дарохранительниці 1743 р. І. Равича⁹, 1756 р. С. Симиграновського¹⁰, та інших відомих і невідомих золотарів, вироби яких зберігаються в різних музейних колекціях¹¹. Всі вони мають однакову схему будови виробів, різниця лише в оздобленні деталей (так, типової форми бордюри мають різне декорування).

Серед козаків був поширений звичай робити різні вклади у церкви для їхньої матеріальної підтримки і одночасно для спасіння своєї душі. Нерідко вкладники залишали написи коштом кого виготовлена річ і з якої нагоди вносяться до храму.

Дарохранительниця – зразок вкладу рядових козаків. На виробу різні прізвища батька і сина. Це пояснюється тим, що на Січі козаки отримували прізвиська за зовнішніми ознаками людини, її характеру та діяльності. Роман Шекера та Василь Кукса – рядові козаки, про яких можуть бути лише скупі відомості або зовсім нічого. Зробимо спробу щось дізнатися про наших козацьких вкладників.

Прізвище Шекера походить від діалектного слова «шекеряти» – шепелявити. Можливо, Роман Шекера мав якусь ваду мови і за це отримав своє прізвисько. Такі козацькі прізвища засвідчені в «Реєстрі Війська Запорозького Низового Нової Січі 1756 року». Його мають декілька козаків у різних куренях: Васютинського, Конелівського, Пластунівського, Тимошівського, Шкуринського¹².

Прізвище Кукса походить від слова «кукса», яке в різних діалектах мало декілька значень: кулак, удар кулаком, людина без пальців на руці, похмурий, хмуритися, плакати. В одному випадку це означало

сильну, міцну людину, в другому – каліку, а в третьому – похмуру людину¹³. Можна тільки здогадуватися за якою ознакою наш Василь отримав прізвишко. Вони були досить поширені, їх знаходимо в переліку козаків Дерев'янківського, Іванівського, Тракліївського, Кирилівського, Переяславського, Поповічівського куренях в „Реєстрі Війська Запорозького 1756 року”¹⁴. Але Василя з таким прізвищем в «Реєстрі» не зазначене.

Довідки про Романа Шекера поки що знайти не вдалося. Невідомо де мешкав, яке було його господарство. (Це потребує додаткових досліджень.) Знаємо лише з напису, що він козак Конелівського куреня Запорозької січі. Але в „Реєстрі Війська Запорозького 1756 года ” у списку козаків Конелівського куреня Роман Шекера не значиться. Є, правда, прізвище Шекеря, але з другим ім'ям – Іван¹⁵. Можливо, Роман вступив до цього куреня пізніше за складання Реєстру або був нереєстровим козаком. Конелівський курінь був одним із 38 запорозьких куренів. Напочатку 60-х рр. XVIII ст. він підпорядковувався Новій Січі, яка відома як Підпільненська, Покровська, Краснокутівська (1734 – 1775)¹⁶. Назву він отримав від села Конели (нині – Жашківській район Черкаської області), звідкіль були вихідці цього куреня, який вперше згадується за 1683 р. Є інші назви – Конельський, Кунілівський¹⁷.

Трохи більше інформаційного матеріалу знайшлося по Василю Куксі. Це ім'я згадується у діловому документі «Поіменні відомості про жителів задніпрських поселень Миргородського полку за матеріалами Жовтневої ревізії 1752 р.»¹⁸ у розділі «Сотні Архангелогородської села Петров Острів», під заголовком «Козаки подпоможники к дачам подлежащие крайненищетные бездворные одинокие з удовами»¹⁹. У Відомостях Василь Кукса записаний як козак Архангелогородської сотні, який мешкав в с. Петров Острів (нині с. Петроострів Новомиргородського району Кіровоградської області) і відносився до козацької бідноти – «крайненищетним», який не мав двора та коней, мав лише одну хату та сім'ю і було дозволено щось брати з казенних угідь (дачам подлежащие)²⁰. Мабуть не був козаком Запорозької Січі, так як на дарохранительниці слово „козак” пишеться в однині і відноситься до Романа Шекери.

Архангелогородська сотня була створена і увійшла до Миргородського полку у 1742 р., і в 1750-х – початку 1760-х рр. входила до складу поселень Нової Сербії. За Архангелогородською сотнею були закріплені три слобідських поселення: села Петрів Острів (1742 р.), Новий Миргород (1740 р.) і сільце Вільховата²¹.

Село Петров Острів (нині село Петроострів в Новомиргородському районі Кіровоградської області) засноване у 1742 р. як поселенська слобода одночасно з містечком Архангельськ – сотенним центром Архангелогородської сотні) (сучасне м. Новоархангельськ – районний центр Кіровоградської області)²².

Миргородський полк створений у 1625 р. як приватний підрозділ для захисту маєтків Вишневецьких на Лівобережжі. Після Зборівської угоди 1649 р. увійшов до Війська Запорозького як військова адміністративно-територіальна одиниця з полковим містом Миргородом

у складі 15 – 16 сотень. До нього у 1742 р. приєднали Архангелогородську сотню, а трохи пізніше Крилівську (1744 р.) та Цибулівську (1748 р.). За указом Катерини II від 16 вересня 1781 р. Миргородський полк був ліквідований, а територія полку увійшла до Київського намісництва²³.

Поселення Миргородського полку розташовувалися на території Нової Сербії, для якої були відведені землі запорожців на так званих задніпрських місцях або Наддніпрянщина, які входили до складу Гетьманщини (1648 – 1796) і адміністративно належали до її правобережної частини. На цих землях за указом імператриці Єлизавети Петрівни 24 грудня 1751 р. по правому березі Дніпра була створена Нова Сербія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. Це іноземні військово-землеробські колонії, куди на протязі 1751 – 1764 рр. були переселені вихідці із Сербії та інших балканських народів православного віросповідання. Ця територія майже повністю знаходиться у Кіровоградській області²⁴. Нова Сербія скасована указом Катерини II 22 березня 1764 р., а її території під назвою Єлисаветинської провінції ввійшли до складу утвореної Новоросійської губернії (указ від 13.04.1764 р.)²⁵. Разом цим указом був скасований інститут гетьмана, а через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію²⁶.

Досить цікаво, у дарчому напису дарохранительниці позначений рік вкладу – 1762, тобто вона була внесена за два роки до скасування Гетьманства та за 13 років до знищення Запорозької Січі. Невідомо яких статків був Роман Шекера, але разом з „крайненіщетним” сином Василем Куксою зміг замовити і внести до церкви дорогу ошатну річ.

В яку ж церкву могла бути внесена дарохранительниця? Через те що відсутні довідки про її надходження до музею, і виходячи із вище викладеного можна зробити деякі припущення. Так як Роман Шекера був січовим козаком Конелівського куреня, то можна припустити, що це могла бути січова Покровська церква або конелівська – святих апостолів Петра і Павла²⁷, а також місцеві церкви, які були у поселеннях Миргородського полку: церква Архангела Михаїла в м.Архангельську, збудованої у 1746 р.²⁸, Преображенська церква в с. Петров Острів²⁹, дві церкви Свято-Миколаївська та Богородицька в Новому Миргороді, де знаходилося духовне правління³⁰.

Дарохранительниця Романа Шекери та його сина Василя Кукси – чудовий зразок золотарського мистецтва культового призначення доби українського бароко. Виріб відзначається високими художніми якостями та технічною досконалістю, вишуканістю форм і оздоблення, є цінною меморіальною пам'яткою середини XVIII ст., яка виконана невідомим талановитим українським майстром. Вона є пам'яткою цього історичного періоду, яка несе в собі інформацію про події того часу. Інформацію від часу свого створення і до сьогодення. В ній залишили свої імена рядові козаки. Через них ми заглянули у той трагічний час коли Україна втрачала свої політичні та економічні права, ставала нерівноправною частиною чужої держави, а її землі роздавали чужинцям.

Примітки:

- ¹ Акт передачі музейних цінностей з Всеукраїнського історичного музею до Київської контори Держбанку СРСР від № 33 від 28 лютого 1934 р. Фонди Музею історичних коштовностей України.
- ² Лисенко Т.О. Данило Михайлович Щербаківський (1877 – 1927). Його життя та доля // Лаврський альманах. Зб. наук. праць Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Вип. 3. К., 2001. С. 118.
- ³ Станиціна Г.О. Архівні документи щодо зусиль Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) з рятування музейних цінностей, що вилучались для допомоги голодуючим у 1922 р. // Археологія. 2006. № 2. С. 67.
- ⁴ Там само, с. 69; Станиціна Г.О. Архівні документи про повернення церковних цінностей музейного значення в 1923 р. // Археологія. 2008. № 1. С. 60, 61, 62, 66, 70.
- ⁵ Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський (1877 – 1927). Його життя та доля // Сучасність. 1978. № 1. С. 38, 39; Лисенко Т.О. Вказ. праця. С. 119; Станиціна Г.О. Архівні документи ...Археологія. 2008. № 1. С. 60, 61, 62, 70.
- ⁶ Закон Божий. Джорданвиль. 1987. С. 612, 656, 665; Святыє Дары. [Електронний ресурс] – Режим доступу: ru.m.wikipedia.org/wiki/святыє_дары; Таинство Причащения или Евхаристия. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.bogoslovi.ru/tainstva3.htm; Дарохранительница. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ru.wikipedia.org/wiki/дарохранительница.
- ⁷ Петренко М.З. Українське золотарство XVI – XVIII ст. К., 1970 р. С. 45.
- ⁸ Петренко М.З. Вказ. праця. С. 97, 99, 101.
- ⁹ Музей історичних коштовностей України. К., 2004. С. 210.
- ¹⁰ Там само. С.218; Петренко М.З. Вказ. праця. С. 127.
- ¹¹ Тихонова М.М. Дарохранительниці останньої третини XVIII ст. із колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького – взірці бароко і рококо в металообробці // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. К., 2008. С. 137, 138.
- ¹² bookitut.ru/ndoar-jsjk-ta-mnicz-Ukra-ni.58/html Україна – козацька держава. К., 2007. С. 149, 161, 173, 179, 181.
- ¹³ Происхождение фамилии Кукса. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ufolog.ru/names/order/кукса
- ¹⁴ Україна – козацька держава. К., 2007. С.153, 155, 156, 157, 163, 172, 176.
- ¹⁵ Там само. С.161.
- ¹⁶ Там само. С.51; Довідник з історії України. Т. 2. К., 1995. С. 288.
- ¹⁷ Курінь (Запорозька Січ) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/курінь_\(запорозька_січ\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/курінь_(запорозька_січ)).
- ¹⁸ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 42.
- ¹⁹ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 103.
- ²⁰ Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. К., 1972. С. 16; Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 103.

- ²¹ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 104.
- ²² Кузик Б.М., Білошапка В.В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. Дніпропетровськ, 2005. С. 37, 38; Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. К.: УРЕ, 1987. С. 154; № 581. С. 155, № 678.
- ²³ Миргородський полк. [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Миргородський_полк.
- ²⁴ Пивовар А.В. Поселення задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 3.
- ²⁵ Нова Сербія. [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Нова_Сербія.
- ²⁶ Гетьманщина. [Електронний ресурс] – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Гетьманщина.
- ²⁷ Довідник з історії України. Т. 2. К., 1995. С. 288; Конела (село). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/конела_\(село\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/конела_(село)).
- ²⁸ Пивовар А.В. Поселення... С. 105; Новоархангельськ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/новоархангельськ.
- ²⁹ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 105; Петроостров. [Електронний ресурс]. uk.wikipedia.org/wiki/петроострів.
- ³⁰ Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. К., 2003. С. 105; Новомиргород. [Електронний ресурс]. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Новомиргород.